

בית אנדרה- על גבול בית צפאפא

צילום: צחי אוסטורובסקי טקסט: חיים הנגבי

אדל אנדרה, אישה לבדה. לאורחיה היא מציעה ספת בד וכורסת עור, נוחים להתרווח. לעצמה היא בוחרת כסא נצרים גרום, יושבת על קצהו. כך היא מבטיחה, לדבריה, שאפילו תשקע בזכרונות על בית המשפחה, שהיה ואיננו, לעולם תשומר על עירנות, נכונה לזנק ממקום מושבה בכל רגע, כדי לאשש את סיפור הבית באותות ובמופתים שתחת ידה. פעם היא קמה כדי לשלוף מיסמך דהוי מתוך מגירה, פעם היא קמה כדי לטול תצלום תולה על קיר. אישה לבדה, על משמר המורשה המשפחתית.

בית המשפחה, אומרת אדל, היה בעינינו ארמון. היא מתנצלת על עקת הזיכרון שלה, שהולכת ומתחזקת עם השנים. תחת שיהיה הזיכרון כלי בידיה הוא הופך לה, לדבריה, לרועץ ומשתלט עליה. פרטים ופרטי פרטים, עוד פרטים ועוד פרטי פרטים.

כך הבית, שכמו נוצק באבן, קומה ראשונה מסותתת גס וקומה שניה מסותתת עדין. כך מדרגות הכניסה שמוליכות אל המבואה של הבית, שככל שהן מתגבהות זו על גבי זו הן הולכות ומתקצרות. כך גם אדני החלונות והתריסים, המטבח וחדר האוכל, החדרים והמסדרונות. אפילו חיטובי רהיטים ומארגי וילונות, כיוונים של אוויר והשתברויות של אור, צבעים וריחות. כל צפונות הארמון משוקעות בזיכרון.

חצר הבית, מספרת אדל, היתה לנו - אמא תרז ואבא ג'וזף וחמש בנות אחיות - כאחווה כפרית גדולה בעיבורה של ירושלים, על גבולה המזרחי של בית צפאפא. 62 דונמים מוקפים חומת אבן עם שער של ברזל. 93 עצים היו נטועים על פי זכרונה בחצר הגדולה, עצי אורן ועצי זית. מדי שנה היינו מפיקים 40-50 פחי שמן זית, מספרת האישה השברירית הזו בגאווה, כמו היא בת למשפחת פלאחים. היא זוכרת את קרקור התרנגולות, את המיית היונים, את נביחות הכלב. משק חי קטן.

פקעת של זהויות, שקשה להחזירה. מוצאה של משפחת האם באיטליה, מוצאה של משפחת האב בצרפת. נוצרים שהלכו מזרחה בראשית המאה ה-19, הגיעו לביירות ועלו לירושלים והשתקעו בבית לחם והשתרגו זה בזה ובאו בקשרי נישואין והעמידו צאצאים הרבה ועסקו במסחר ובנו בתים והיו לבני הארץ.

אדל אנדרה רב לשונית. ערבית וצרפתית ואיטלקית ואנגלית היא יודעת על בוריין, גם העברית שלה טובה. יש לה צמד דרכונים, צרפתי וישראלי. במטמון המיסמכים שלה שמורה תעודת זהויה מנדטורית, פלשתינה (א"י). ליבי כואב על מר גורלם של הפלסטינים, היא אומרת, שתמיד חיינו עימם וחיינו בתוכם בטוב.

גופה של אדל לאה, אבל עיניה בורקות. ואפילו היא נעצבת, עדיין משוך על פניה שמץ של חיוך. היא קמה ללכת, ללוות את אורחיה אל "אחוזת המשפחה", להראות להם מה עוללה המלחמה הגדולה ההיא לגן העדן האבוד של אמא תרו ואבא ג'וזף.

היא נוטלת מפינת החדר מקל הליכה, תולה אותו על זרועה, אחר כך היא פותחת קופסת עץ מעוטרת, שניצבת בשולי השולחן, שולפת מתוכה שני מפתחות גדולים ושחורים וכבדים, כפסלוני טוטם, מעשה ידיו של חרש ברזל, טומנת אותם בתיקה. האחד הוא מפתח שער החומה, היא אומרת, והשני מפתח שער הבית - מפתחות הזיכרון.

על אם הדרך מירושלים לבית לחם מורה אדל לנהג המכונית לפנות ימינה, לכיוון בית צפאפה. היא זוכרת את Kilo five, אבן דרך לסימון הקילומטר החמישי, שהוצבה כאן בידי הבריטים. זו היתה נקודת האמצע, היא אומרת, בין שתי הערים. בעבור דקה-דקותיים נסיעה היא מבקשת לעצור. הנה, היא אומרת, תוחמת את שדה הראייה באמצעות מקל ההליכה שלה, מכאן רואים הכל.

הכל שהוא כלום. כי דבר לא נותר על עומדו, להעיד על ימים ראשונים. לא בית מידות, לא חומת אבן, לא חורש עצים. אפילו לא שיירים. על מקומם נפער עומק גדול, כמו נעקר שדה רחב ידיים מעל פני האדמה להיות מושלך בקצה העולם. על תחתית הגיהנום הזה, שכלים כבדים כתשו אותה עד דוק, נשפך אספלט בשפע, לסלול אותה ישרה על פי פלס. אין קרקור תרנגולות והמיית יונים ונביחות כלב במקום הזה, רק חריקות בלמים ורעש מנועים ושריקת צופרים. נווה משפחתי שהיה לחניון אוטובוסים עצום ורב.

בשלהי 1947, ימי ראשית המלחמה, היו בני המשפחה עזובים לנפשם, בתווך שבין קווי החזית. ארזו מעט מטלטלין ומצאו מסתור מאחורי חומותיו של מינזר סנט קלייר (קלריס), בשולי דרך חברון, עד יעבור זעם. בתחילה, מספרת אדל, היינו פוקדים את הבית מדי יום ביומו, מאכילים את הכלב בובי ונוטלים דבר מה מן הבית ומן החצר. אבל הסידור הזה השתבש במהרה. החזית הלכה וקרבה, עד שהבית נתפס בידי לוחמים יהודים והפך להם למין עמדה צבאית, אולי בסיס קטן.

בעבור חודשים אחדים הושלט מעט סדר במהומת המלחמה ונתייצבו הקוים. אדל זוכרת גנרל ישראלי בשם גור, שהורה את מעט הפליטים שנאספו בחצר המינזר לעבור לבתים נטושים בשכונת בקעה. היינו מכוונסים באיזור סגור, ZONE קראנו לו, אומרת אדל, אבל מפעם לפעם התירו לנו, על פי רשיון צבאי, לבקר בבית שלנו ולטייל בחצר. כך, עד שנתרגש האסון הגדול.

אדל מצביעה על תצלומי משפחה תולים על קיר. היא מסירה שניים מהם. עיניה מתלחחות מעט, היא מבקשת סליחה. יום אחד הלכו אבא ושתיים מאחיותי לבקר בבית. עם רשיון, כמובן, אומרת אדל, לא היינו זזים בלי רשיון. איש מן החיילים ששהו במקום לא הזהיר אותם בדבר כלשהו. אף לא מילה על מוקשים. ולפתע, התפוצצות אדירה. אחת אחת שלי נהרגה בו במקום, אחות שניה שלי הובלה פצועה לבית-חולים ונפטרה תיכף לאחר מכן. ואבא, תודה לאל, נפצע מעט ברגליו וטופל בהצלחה. הנה ליז שלי, הנה פביאן שלי. אדל מקרבת את התצלומים, כמו חובקת אותם, שבה ומרחיקה אותם, מתבוננת בהם ומשתתקת.

מתי משפחת אנדרה נקברו תחילה בחצר מינזר רטיסבון, בלב העיר המערבית, והועברו אחר כך לבית העלמין שבמינזר נוטר דאם דה סיון, בעין כרם. המעגל נסגר, היא אומרת - עכשיו, לראשונה, היא מרשה לעצמה אנחה חרישית, שמהדהדת בין קירות החדר כמו קול גדול - המעגל נסגר, מבית לחם לירושלים ומירושלים לעין כרם, תמיד תמיד קרוב לבית.

בית ברהום - מלחה

צילום: צחי אוסטורובסקי טקסט: חיים הנגבי

מעזווה דיב סירחאן ברהום, אשה כבת 70. פלאחית בת פלאחים, ילידת הכפר מלחה. יורדת עמק, חוצה ואדי, עולה גבעה. משקיפה על סביכותיה וכובשת ברגליה, אך לשעה שעתיים, את מחוזות ילדותה שבפאתי ירושלים המערבית. פעם היה כאן כפר פלסטיני, עכשיו שכונה יהודית, עם איצטדיון כדורגל, עם קניון גדול ועם גן חיות. מעזווה, כשמה כן היא, בערבית כמו בעברית: מלאה עזו.

היא עושה "מסע שורשים". ממחנה הפליטים הקטן איידה, הנושק למיתחם צבאי ישראלי שסוכך על קבר רחל, בשולי בית לחם, עד לבית שבו ראתה לראשונה אור עולם, מקום רם ונישא בלב מלחה. בשלהי המנדט הבריטי חיו במקום הזה אלפיים כפריים, בפרוס מדינת ישראל היו כולם, עד האחרון שבהם, פליטים חסרי כל.

לבושה שמלה כפרית רקומה, עוטה לראשה מטפחת צחורה. דומה שהמסע אל בית ילדותה יוצק במעזווה כוחות גוף ונפש. פניה קורנות, רגליה קלות. היא מזהה כל בית וכל חצר, מכירה כל שביל וכל דרך, יודעת כל פיתול וכל קפל קרקע. הנה ביתו של עבד אל-פתח דרוויש, היא אומרת, שהיה המוכתר האחרון שלנו. אפילו עצים חרותים בזיכרונה, כמו לא עזבה את המקום הזה מעודה.

היא נעצרת לרגע של תפילה חרישית אל מול צריח המיסגד הנטוש למעצבה. זה המיסגד, היא אומרת, קרוי על שמו של עומר אבן אל-ח'טאב. היא גאה בשמו של מי שהיה הח'ליפה השני, מקורבו ונאמנו של הנביא מוחמד, אבל לא טורחת להסביר למלוויה במי המדובר: אי-אז, במאה השביעית, מעט אחרי שנכבשה הארץ בידי לוחמי האיסלם, ביקר הח'ליפה בירושלים, לקבל את מפתחות העיר מידי האפטריארך הביזנטי.

ליד בית ילדותה אוהו בה אלם. בית אבן דו-קומתי, ששרד את השנים כמעט ללא פגע. הדיירים החדשים, הישראלים הראשונים, השתכנו בבית כבר בשלהי 1948. מי מהם סתם את הכניסה שבחזית. תחת זאת הרחיב את הכניסה הצדדית, ששימשה פעם מבואה של דיר, והפך אותה לשער הראשי של הבית.

מעוזה סוכבת מצד לצד, לראות את הבית מכל עבריו. היא נוגעת בקיר, נוגעת בגדר, כמו מחפשת משהו נסתר מן העין. מנסה להניע את ידית שער החצר הצדדית, אך זו לא נענית לטילטולים ומסרבת להיפתח. לראשונה מאז שעות הבוקר נעטפת מעוזה דיב סירחאן הבלתי נלאית בעצב. אשה אחת שהיא עם שלם.

בית המשפחה, שהיה ניצב פעם בצומת של דרכי עפר, מוקף עתה משלושה עברים בכבישי אספלט. כל כביש הוא רחוב, כל רחוב הוא שם. אבל כאן, על מקומם של הפלסטינים שגלו מבתיהם, נדמים שמות הרחובות לטענות אליבי. הנה השמות שבחרו פקידים ערלי לב ו/או עסקנים סתומי שכל: רח' סטרומה, רח' פטריה ורח' אכסודוס ("יציאת אירופה"). כך, בשרירות לב ביורוקרטית, מתגלגלת צרת היהודים על ראשי הפלסטינים, כאילו על פי דין.

בדרך ממרכז הכפר החוצה, לשוב אל מחנה הפליטים, נכנסת מעוזה לאחת החצרות שזיהתה - זהו בית משפחת ג'אדו, היא אומרת - וניגשת אל עץ סמך, מאובק, בא בימים. אני זוכרת את העץ הזה מנעוריי, היא ממלמלת, כמו מצטדקת מראש על חמדנותה: היא קוטפת בהינף יד חבוס מאובק, קשה כאבן, מנקה אותו בידה ותוחבת לאמתחתה. חיוך שובבי מצטייר על פניה. טעם של פעם, היא אומרת, מתנה לזקן שלי, ניחוח של מלחה.

בערבו של יום, בחדר האורחים שבבית הקטן במחנה איידה, גואים הזכרונות. בני המשפחה, פליטים ובני פליטים, שלושה דורות, טווים בצוותא את סיפור הכפר "בימים הטובים ההם", לפני בוא האסון. מה זרעו ומה שתלו, מה מכרו ומה קנו. אדמות מלחה השתרעו מלב הכפר והלאה. מטעי הזיתים, לדוגמה, נמתחו עד פאתי קטמון.

בפעם המי-יודע-כמה הם מחשבים את גודלן של החלקות המעובדות שהיו להם בכפר, מתווים בכוח זיכרונם את דרכי העפר ואת גדרות האבן, מקימים לתחייה בכוח דימיונם את שוק הירקות ליד שער יפו ואת שוק הבהמות ליד בריכת הסולטאן. משתבחים בתוצרי הכפר - פירות, ירקות, ביצים - שהיו נמכרים בשוק מחנה יהודה ובשוק מאה שערים. זוכרים שמות של יהודים, מהם שהיו סוחרים עימם בשווקים ומהם שהיו שכנים שלהם מבית הכרם ומבית וגן הסמוכות.

תחילת הסוף של מלחה נקובה בדיוקנות. בשחרו של יום אביבי אחד - שבת, 10 באפריל 1948 - מצאו התושבים אשה צעירה אחוזת אימה, שהגיחה בלילה אל לב הכפר כמו משומקום. שמלתה השחורה קרועה, שצרה סתור, כפות רגליה חשופות. בזרועותיה חבקה פעוט פצוע. היא ביקשה, ממררת בבכי, להשקות את הילד ולחבוש את פצעיו. אחר כך סיפרה על הטבח בדיר יאסין.

ראשוני הפליטים של מלחה - מרביתם נשים וילדים - יצאו מן הכפר בערב של אותה שבת, בצעדה רגלית לבית לחם. פחדו שמא אימי דיר יאסין יחזרו על עצמם בכפרים שעל גבולה המערבי של ירושלים. כל מי שנותר במלחה עסק באותם ימים באיסוף ובאיחסון תנובת האדמה במערות ובכוכים, ובהכנות לקבל את פני האויבים עם נשק ביד.

האמנו, אומרת מעוזה, שאם שוך הקרבות ישוב השלום לשרור בארץ ונוכל לשוב, איש איש לכפרו ולביתו. היינו תמימים, ואולי אפילו פתאים.

בית ברמכי - מוסררה

צילום: צחי אוסטרובסקי טקסט: חיים הנגבי

בית, כמו מצבת זיכרון. "אחד ממיבני המגורים המפוארים ביותר בצפון העיר", כתב עליו האדריכל הישראלי דויד קרויאנקר. בשנת האסון הפלסטיני, כשהיו

דרי הבית לפליטים, תפסו חיילים ישראלים את מקומם. נווה משפחת, בשולי שכונת מוסררה, סמוך למאה שערים, הפך כך לעמדה קרבית. החלונות והדלתות נסתמו, תחילה בשקי-חול ואחר-כך בבטון יצוק. מקום ממנו היו בני הבית משקיפים על יפי הנוף סביבם, לראות את שולי העיר הצפוניים נוגעים באדמות הכפרים שמנגד, היה עכשיו למיתחם צבאי מבוצר. במשך 19 שנים, בין 1948 ל-1967, צפו החיילים הישראלים מבעד לחרכי הבית על המתרחש בכביש למרגלותיהם: זה היה מעבר הגבול הרשמי היחיד בין שני חלקי העיר, שנודע בשם 'שער מנדלבאום'.

שוטרים וחיילים. ישראלים מכאן וירדנים מכאן. פעם אלה מול אלה ופעם אלה עם אלה. הם היו מסובכים בין שיני בטון, בתוך גדרות תיל דוקרני, כמו כלואים בצוואת. מעת לעת, בהתאם להסכמות הדרדיות ועל-פי מיסמכים רשמיים חתומים כדין, היו האוייבים הידידותיים האלה פותחים את השער ומעבירים מצד לצד דיפלומטים, אנשי או"ם, עולי רגל, עיתונאים ושליחי סתו. אפילו חיילים ישראלים - מחופשים לשוטרים - היו חוצים את השער במועדים קבועים, להחליף משמרות במובלעת הישראלית שעל הר הצופים, שכללה את המיבנים של האוניברסיטה העברית ושל בית-חולים הדסה. כך הורה הסכם שביתת הנשק הישראלי-ירדני.

הבית, שנודע בישראל בשם בית תורג'מן, או עמדת תורג'מן, נפגע במלחמות פעמיים, גם ב-1948 גם ב-1967. אותות ההרס לא תוקנו: הם נשתמרו, על פי החלטה ישראלית שנתקבלה תיכף לאחר כיבוש החלק המזרחי של ירושלים, להיות לעדות. הבית כולו, פנים שלו וחוץ שלו, משמש עכשיו כמיני-מוזיאון. סיפורה של ירושלים, על-פי גירסה ישראלית מתונה במעט מן הגירסה הרשמית הנהוגה,

על עיר מרובת פנים, שלעתים היא נארגת ולעתים היא נפרמת. מקום שנאספו בו, בטוב וברע, שני עמים ושלוש דתות, הרבה עדות ומורשות, אתר של קודש וחול.

הבית ניבנה ב-1934 בידי אנדוני ברמכי, שהיה מן המחוננים שבקרב האדריכלים הפלסטינים בתקופת המנדט, להיות לו בית משפחה. פיסת הקרקע שעליה נבנה הבית, שחינו היה לשם דבר, היתה תחילה בבעלותו של חסן ביי תורג'מן, בן למשפחה פלסטינית אמידה, שאבותיה הגיעו לירושלים במאה ה-11. הוא העבירה לידי ברמכי בתמורה לעבודות אדריכלות שהלה ביצע למענו באותו איזור. תורג'מן, חשוב לדעת, הוא שם משפחה מקובל גם אצל יהודים, ואפשר שלכן הוא נקלט בקלות על ידי הישראלים, חדר כך לעלילות המלחמה על ירושלים והיה לסמל ישראלי ידוע.

את שנות הפליטות הראשונות עשו הברמכים בעזה. ב-1953 נטשו אותה ועברו להתגורר בכפר ביר זית, מצפון לרמאללה, במרחק חצי שעה נסיעה מירושלים. לעתים, כשהיו פוקדים את מזרח-ירושלים, היו טורחים לטפס אל קומת הגג של בניין Y.M.C.A, משם היו צופים בבית החלומות שלהם, במערב-ירושלים, מעברו השני של הגבול. ותמיד תמיד, מספרים בני המשפחה, היה אבא ברמכי קופא על עומדו בדומייה, כמי שנכפה על פי כללי טקס שרק הוא ידע את ניסוחם, ומקבע את מבטו אל עבר הבית. אחר כך, בעבור רגע ארוך ומבלי שמי מבני המשפחה אומר דבר, היה אוסף את כולם סביבו ומבטיח, תמיד באותן המילים, "אינשאללה, יום יבוא וכולנו נחזור לביתנו, לחיות כפי שחינו, ומה שצריך עכשיו הוא אך דבר אחד - סבלנות".

ועוד הם מספרים, ששבועות אחדים לאחר כיבושה של מזרח-ירושלים, משהותרה תנועת הפלסטינים אל העיר וממנה, מיהר אבא ברמכי, קצר רוח, מביר זית לבית החלומות, שאותו תכנן ונבנה 33 שנים קודם לכן. גבי ברמכי, בכור הבנים, מי שהיה לימים הנשיא של אוניברסיטת ביר זית, התלווה אל אביו. לא רצייתי להותירו לבד ברגעים של התרגשות כזו, הוא אומר, כבר חצה את סף הזיקנה וחששתי לבריאותו.

כאשר קרבו אל הבית מרחק חצי קילומטר, מספר ברמכי הבן, הורה אבא לנהג שהסיע אותנו לעצור. רצה להגיע אל הבית בהליכה רגלית מתונה, לראותו תחילה ממרחק מה, כדי שיוכל להעריך נכונה את השינויים שהתחוללו בסביבתו. אחר כך חצה את הכביש וקרבו אל הבית. דחפורים ישראלים חנו בסמוך, היו עוסקים בהריסה ובפינוי כל זכר לגבול הישן. אבא נדחף קדימה, כמו אחוז תזזית, עד שהצליח להניח ידיו על קיר הבית ולממש את אבניו. הלך מפינה לפינה, לבדוק את סימני ההרס ולאמוד את הנזקים. נראה כמי שמבקש להקל על מכאובי הבית, כאילו מדובר בבעל-חיים פצוע וחסר אונים.

אנדוני ברמכי לא נח מאז אותו היום. עשה לו למינהג שבועי לעלות לרגל אל הבית, כמו היה הוא בעל מצווה והבית - מקום קדוש. עם זאת, עסק גם בחולין: מצוייד במיסמכי בעלות תבע מן הרשויות הישראליות שיחזירו לו את הבית על פי דין צדק, אבל נתקל, כדבר מובן מאליו, בסירוב גדול, בטענה השגורה מאז 1948 ועד היום שמדובר ב"רכוש נפקדים". פעם ניסו אפילו לפתוח ב"פיצויים" - על פי שומת רכוש משנת 1934. אבל ברמכי, שכבודו כפה עליו קור רוח, דחה את ההצעה בבוז שקט. הוא נפטר ב-1972, פליט שלא חדל מחלומו עד ליומו האחרון.

בעבור שנים מאז הזמינה הנהלת המוזיאון את גבי ברמכי להצטרף לחבר הנאמנים. עוד טרם התדיינות תבע הפלסטיני מן הישראלים, שבלוח המקובע במוזיאון, המוקדש לתולדות הבית ולגילגוליו, ייכתב כי משפחת ברמכי היא הבעלים. הישראלים סירבו לו, הפלסטיני דחה אותם.

בית הארון אל-ראשיד -טלביה

צילום: צחי אוסטורובסקי טקסט: חיים הנגבי

הבית שברח' מרכוס 18, על גבולה המערבי של שכונת טלביה - קומתיים של אבן מסותתת באיזמל גס - אומר את הדרו בהרף עין. מדרגות הכניסה לקומת הקרקע, המוגבהת מעט, מוליכות אל מרפסת מקורה עטויה קשתות. מעל כל קשת, רצועה של אריחי קרמיקה צבעוניים. חצר הבית כבוסתן. דשא מטופח סביב סביב, וצבר ותאנה ורימון, גם צמחי תבלין וגם שפע של פרחים, וכולם נארגים זה בזה עד לבלי הפרד. ולעתים, כאשר אור היום משפיע מטובו על השכונה, מקרינים שיחי הבוגנוויליה שבחצר מרכוס 18 את הסגול שלהם על חזית האבן.

הבית, שנחנך ב-1926, נתכבד על-ידי בעליו, חנא איברהים בישראל, הרבה. על פס של אריחי קרמיקה ברום החזית של הקומה העליונה צויר שם הבית באותיות צבע מסוגנות, מעשה ידיהם של האמנים הארמנים, תושבי ירושלים המזרחית מדור דור: 'וילה הארון אל-ראשיד', בערבית ובאנגלית, לזכר הח'ליפה הנודע ולתפארת בגדד של המאה השמינית לספירה. שתי קומות, שתי דירות רחבות ידיים. בשנים הראשונות שימשה הווילה את בני משפחת בישראל, אחר כך הושכרה לדיירים. בשנות הארבעים שכנה בוילה המפקדה של חיל האוויר המלכותי. שלטונות המנדט לא הפקיעו את הארון אל-ראשיד; הם שילמו דמי שכירות כדת וכדין. על תורן רם, שהותקן על הגג, התנוסס הדגל הבריטי. המפקדה התמקמה בקומה התחתונה, המפקד התגורר בקומה העליונה. שמו של הח'ליפה העבאסי, שנקרא למרחוק, לא טרד את מנוחת הקצינים של האימפריה. בעבור השנים בחרה ישראל להפוך את הקומה העליונה לדירת שרד מיניסטרילית. הקומה התחתונה הפכה, על פי דיני המדינה החדשה, לדירה פרטית בבעלותו של אח"מ ישראלי (השופט העליון צבי ברנזון).

לימים, כשעברה השרה גולדה מאיר להתגורר בדירת השרד במרכוס 18, הבחינה בשם הערבי שהיה מצויר על רצועת הקרמיקה שבחזית הבית ורגזה. חשבה, מן הסתם, שאורחים מחו"ל שיבקרו במעונה הרשמי ינצלו את השם לרעתה. אולי חששה, שמא אל-ראשיד זה יעורר אותם לחקור ולדרוש ולשאול אותה בענייני הערבים בכלל והפולסטינים בפרט, ולעורר בתוך כך נושאים שישאל

הרשמית מבקשת להשכיח. אפשר גם שבכלל לא ידעה שהח'ליפה הזו היה איש העולם, ששמו נתפרסם בארצות המערב הודות לסיפורי אלף לילה ולילה ושנודע באירופה בעיקר בזכות קשריו עם בן דורו קרל הגדול, מלך הפרנקים, קיסר המערב.

כך או כך, הנה מה שאירע להארון אל-ראשיד אי אז בשלהי שנות החמישים, ואולי בפרוס שנות השישים: לגולדה מאיר נועדה פגישה עם דאג המרשילד, מזכיר האו"ם, בדירת השרד שלה. מעט לפני הפגישה הגיעו למקום אנשי ביטחון ישראלים חמושים בפטישים, שהעפילו תיכף מעלה, אל רצועת הקרמיקה הצבעונית שמעל המרפסת העליונה, וניתצו בכלים שבידיהם את האריחים שנשאו את השם המפורש, 'וילה הארון אל-ראשיד'. הרבה שנים עברו מאז ועדיין אפשר לראות, אפילו במבט מן הרחוב, את האריחים המנותצים.

חנא בישאראת, בעל הבית שהיה לפליט, הופיע פעם בשער החצר, מרכוס 18, כמו בן בלי שם שהגיע משומקום לעורר נשכחות. מי מדיירי הבית סיפר שהדבר אירע ב-1955, סמוך ליום העצמאות השביעי. בישאראת נכנס לחצר ופנה אל מאן דהו, שיצא זה עתה מן הבית אל השביל: "אני, חנא בישאראת, הבעלים של הבית הזה", אמר והצביע על ה קומותיים, "ובאתי לברר מתי אתם מתכוונים להחזיר לי את הבית". הדייר קפא לרגע על מקומו, התבונן בזר שלבש חליפה מדיפה ערך, ותהה עליו, האם הוא תם או שהוא מיתמם. ועוד מדיירי הבית הצטרפו, וגם הם היו מתבוננים בזר שפלש אל חצרם ותוהים בו. ואפשר אפילו שנבהלו מפניו, כשנוכחו לדעת שהלה איתן בדעתו שזכויותיו, הן כבונה הבית והן כבעל הבית, אינן מתפוגגות עם הזמן. אדרבה ואדרבה, הן צוברות כוח.

כאשר פנה חנא איברהים בישאראת אל שער החצר שאלו אחד הדיירים כיצד הצליח להיכנס לישראל והשיב לו, "בפספורט אמריקאי". והשתהה עוד דקה למבט של פרידה על הארון אל-ראשיד שלו וחזר אל גלותו.

בית סכאכני - קטמון

צילום: צחי אוסטורובסקי טקסט: חיים הנגבי

"המלחמה מתלהטת ומתמשכת. עובר לילה ועוד לילה, ואנחנו ערים והשינה אינה אווזת בנו. ואנחנו עומדים בקומה התחתונה של הבית, מאחורי שקי חול, איננו יושכים ואיננו נחים לרגע".
*"המלחמה מתלהטת ומתמשכת, ושיאה היה בליל חמישי, 29 באפריל 1948. האדמה התמוטטה תחת רגלינו, והבית כמעט נפל על ראשינו. עד אשר הפציע השחר, והנה, איבראהים אבו-דיה, אשר בא משדה הקרב, כמה צעדים מביתנו, פרוע ומאובק, חולצתו קרועה מרסיסי הקרב, מי שהיה רואה אותו לא היה מכירו, והוא אמר: רוב אנשי נהרגו..."*¹

בבוקר יום ששי, ה-30 באפריל, יצאו הסכאכנים את ביתם, שבלב שכונת קטמון, ללכת בדרך הפליטים. הטלפון, שמספרו 2373, עוד שירת את בעליו לשיחה אחת עם שחר ולא הוסיף עוד לעולם. עד לאותו היום היתה השכונה הולכת ומתרוקנת מתושביה. נווה חמדה של משפחות פלסטיניות מן המעמד הבינוני, שהיה מזה זמן אתר מלחמה, עם שיגרה של ירי והפגזות ופצצות-תופת. להלכה הבריטים עדיין שלטו בארץ, למעשה היתה המלחמה מתפתחת מתחת לאפם, כמו הם עצמם אינם: בעוד שבועיים יסתיים המנדט ותוכרז הקמתה של מדינת ישראל. אפשר שבני סכאכני היו מן הקטמונאים האחרונים שמילטו עצמם מהשכונה. כעבור יומיים, ב-2 במאי, במלון 'ויקטוריה' בקהיר, היו אבא סכאכני ושתי בנותיו, דומיה והאלה, צמודים לרדיו: הקריין מירושלים דיווח על קרבות קטמון שנסתיימו, אבוי למאזינים, בכיבוש השכונה, מולדת-זוטא, בידי היהודים.

ח'ליל אל-סכאכני, בן קסטנדי ומרים (מ"ם פתוחה), היה בן 70 כשגלה מארצו. שמו כבר יצא למרחוק, עד קצות העולם הערבי. סופר ומשורר וחוקר, שהיה ממכונני החינוך הלאומי המודרני של הפלסטינים. היה בן 31 כשייסד בירושלים את אל-מדרסה אל-דוסתוריה, בית הספר הערבי-לאומי הראשון בארץ, חדשני ומעורר מחלוקת. השנה 1909. סכאכני יצא נגד עונשים והשפלות, ביטל את הבחינות ושיעורי הבית, זנח את התעודות והפרסים, הנהיג יחסים חברתיים פתוחים בין התלמידים למוריהם, עודד את הפעילות

הספורטיבית. אל-דוסטוריה, שהיה חף מחסות דתית ועדתית כלשהי, היה פתוח לכל. בין תלמידיו היו גם יהודים אחדים, כמו בני המשפחות מני, מויאל ואמזלג, שנימנו עם היישוב היהודי ספרדי הישן.

סכאכני היה משוקע כל כולו בערביות - שפה וספרות ותרבות ופוליטיקה. הוא חיבר ספרים שחוללו מהפכה גדולה בדרכי הוראתה של השפה הערבית: במשך שנים הם היו הספרים המובילים בבתי הספר בפלסטין וברחבי העולם הערבי. על פי עדותן של בנותיו, הספרים שמו קץ לנדודי המשפחה בדירות שכורות בירושלים. התמלוגים, אומרות דומיה והאלה, עזרו לאבא ואמא לבנות את הבית בקטמון. במאי 1937 חנכו הסכאכנים את הבית החדש, והיו משתבחים בו עד בלי די.²

במכתב לבנו סרי, שעשה בארצות-הברית, כסטודנט למדעי-המדינה, גילה סכאכני כי כוונתו לקרוא לבית 'האי' - 'הרי גם חצי האי ערב נקרא אי והוא חצי אי'. הבית היה לבני המשפחה מקור לשמחה ולגאווה. לא רק שהיו משתעשעים ומתלווצים עליו, גם היו משוררים ומתפלספים אודותיו. את חדרי הבית קראו בשמות ערים ערביות: צנעה, דמשק, בגדד, קהיר, גם קורדובה שבאנדלוסיה, שהיתה תחת שלטון המוסלמים בספרד מרכז עולמי של מדעים ואומנויות, גן עדן של תרבויות, הפכה להיות חדר בבית סכאכני.

"הבית, הבית, רק על הבית אנו מדברים", גילה סכאכני ליומנו תיכף עם חנוכת הבית. "כאשר שואלים אותי מה שלומך, אני עונה הבית מרווח. כאשר אומרים איפה היית, אני אומר בבית. כשאומרים לאן אתה הולך, אני אומר אל הבית". אפילו חישב לקרוא לשערי הבית "שערי הנצח". מי היה משער אז שבעבור 11 שנים, אפס זמן היסטורי, יתפרעו סדרי ארץ ועיר ושכונה ובית עד לבלי הכר, והאנשים השוררים במקומותיהם יהיו לפליטים.

"שמנו במזוודותינו כמה בגדים שנזקקנו להם" כתב סכאכני, "ועזבנו את יתר הדברים בביתנו, עד שנחזור". הניירות, המחברות, הספרים. הרהיטים, הפסנתר, המקרה. אפילו הנרגילה, "המוח השני שלי", נעזבה. גם פיקדונות יקרים, "אשר בעליהם הפקידו בידינו, מתוך שהיו סבורים כי ביתנו מבוצר ומחוסן ויד כי תישלח אליו - תישבר". במיוחד ובעיקר הוא קונן על ספריו, רבים מספור. "דבקתי בכס יומם ולילה", כתב. "הרי כל מי שביקר אצלי... מצאני שקוד על ספרי... הנבזתם? הנשרפתם? האם הועברתם, אחר כבוד ויקר, לספרייה ציבורית או פרטית? האם הגעתם אל דוכני המכולות ובדפיכם עוטפים בצל?" כ-19 שנים לאחר שיצאו לגלות גילו בנות סכאכני מה עלה בגורל הספרים.

מעט לאחר שנת אסונם של הפלסטינים שירבטה האלה סכאכני, במקום גלותה הראשון - הליופוליס, מצרים - את מפת קטמון שלה. אנשים בתים ורחובות, זכרון שהוא תעודה מוקפדת: משפחות פארג' ומנסור וחדאד וסרוגי ותליל ודאמיאני ומורקוס וחורי ודאבח ותאגי ועוואד וג'ואריש וקאסאסיה ובודיירי ולואיסידס ואלבינה וג'מאעין. והקונסוליה העיראקית ומלון סאמירמיס ומלון קלארידג'. והתופרת אנטואנט והחייט חנא והקצב באזווי. ורוסים וארמנים ויוונים. וכנסיית תרזה הקדושה. ונקודת משטרה. ובאין שמות לרחובות הם מזוהים במפת הזכרון על פי מסלולי אוטובוסים, קו 4 וקו 37.

בעבור חמש שנים מאז יצאו לגלות נותרו רק שתי הבנות, דומיה והאלה, לנטור את הזיכרון המשפחתי. אמא סולטאנה, מלכת המשפחה, שנפטרה ב-1939, כשנתיים לאחר חנוכת הבית, נטלה מתוכו את השימחה והותירה את אבי המשפחה בעצב עמוק שממנו לא השתחרר עד יומו האחרון. הוא נפטר בשלהי 1953, מעונה בצער, כשלושה חודשים בלבד לאחר פטירת בכורו, סרי, שהיה אך בן 40. פליטי קטמון שנתפזרו. האם נקברה בירושלים, האב והבן נקברו בקהיר, הבנות נותרו לבדן.

ב-1953, חמש שנים לאחר שנת האסון, חזרו דומיה והאלה סכאכני לארץ - אל מה שנותר מפלסטין, כלשונן - והתיישבו ברמאללה. כה קרובות לקטמון, כה רחוקות ממנה. גבול קשיח, ירדני-ישראלי, חצץ ביניהן לבין בית המשפחה, שהיה שב ומתחייה בזיכרוןן תמיד, כאילו עזבוהו אך תמול שלשום.

ב-1967, חודש לאחר מלחמת ששת הימים, משהותרה התנועה בין שני חלקי ירושלים, עשו האחיות סכאכני את מסע הגעגועים שלהם רגלי, אל תוככי קטמון. עכשיו, בלב שכונה יהודית בשם "גונן", ברחוב "יורדי הסירה", בבית מס' 8, מצאו את מה שהיה בנעוריהן בית סכאכני, בית אמא ואבא ובן ושתי בנות, וקרובי משפחה וידידי משפחה ואורחים מקרוב ומרחוק. מקום שהיה בית ועד של חכמי הדור, שבו לובנו החיים הפלסטינים מכל צדדיהם, חדל באחת, תחת מהלומות אש המלחמה, והפך עם הזמן, בתרומות יהודים מארצות הברית, למעון ולגן ילדים של ויצ"ו.

כאשר גונבה לאוזניהן הידיעה, שספרייתו הגדולה של אבא, ששמעה הלך למרחוק, שמורה בבית הספרים הלאומי שבאוניברסיטה העברית בירושלים, הלכו לשם. הצגנו עצמנו, הן מספרות, והובלנו אל אחד הספרנים הבכירים. הוא היה מנומס, אבל שפתו היתה קשה. אין לכן זכות לתבוע דבר, אמר, שהרי כל ספר וספר לחוד, וכל הספרים גם יחד, הם רכוש נטוש. אפשר שפנינו הביעו תמיהה, ואולי גם רוגז, הן אומרות, לכן חזר והסביר שמאז 1948 הפך כל רכושם של הפלסטינים, ספרים, כמו בתים, כמו שדות, כמו כפרים וערים, לרכושה של מדינת ישראל.

דומיה והאלה ביקשו לפחות לראות את הספרים, אולי לגעת ואולי לדפדף, אבל הספרן בעקשותו הסכים להציג בפניהן ספר אחד, רק אחד, אם יואילו לבחור בו על פי זיכרונו. ידענו שאבא לא כתב את שמו על הספרים, הן אומרות, אבל היה מוסיף את הערותיו בשולי העמודים. בחרנו ב"הקמצנים" של אל-ג'אחד', אנציקלופדיסט בן המאה ה-9. ואכן, אחרי זמן מה חזר אלינו הספרן והספר בידו. הוא הרשה לנו לדפדף בספר בו במקום, אל מול עיניו, כמו אנחנו שודדי תרבות מסוכנים, והמתין עד שנחזירו.

מאז לא חזרו האחיות סכאכניני על מסעות הזיכרון האלה. די היה להן במה שראו ובמה שחוו.

¹ "כזה אני, רבותי!" - מיומנו של ח'ליל אל-סכאכניני - בית הוצאה כתר, ירושלים, 1990; תרגום לעברית, הערות ופתח דבר: גדעון שילה

² Jerusalem and I, A Personal Record, by Hala Sakakini, Economic Press, Amman, 1987

בית עקל - דיר יאסין

צילום: צחי אוסטובסקי טקסט: חיים הנגבי

בביתו שבעיר העתיקה, מהלך דקותיים משער הפרחים, חי מוחמד רדוואן עקל את זיכרונות בית ילדותו שבכפר דיר יאסין, כמו נתערכבו אצלו עבר והווה זה בזה. הוא פותח ארונית שבפינת החדר ושולף מתוכה ארבע משאיות-צעצוע שצבען אדום עז. הנה, משתאים אורחיו בלי אומה, זקן שנתחלף בילה.

הוא מציב את המשאיות על השולחן בשורה, זו ליד זו, ופניו לובשות חיוך. נוטל אחת מהן, לוחץ על מתג קטן שמוחקן בצידה ומניחה על הריצפה. והיא, משאית כמו משאית, שעל דפנותיה חרוטות אותיות מוכספות שאומרות IMPERIAL, נוסעת היישר עד לקיר הסמוך ונתקעת בו. איש מן האורחים לא פוצה פה, לשאול לפשר המשחק הזה. והוא, בעליו של צי המשאיות המוזר, מתבונן באורחיו כמהתל, וחולף לו רגע ארוך עד שהוא פותר באוזניהם את חידת ה"אדומות" שלו.

הטבח בדיר יאסין, 9 באפריל 1948 - שהיה המפורסם מכל מעשי הטבח שאירעו באותה שנה - תפס את מוחמד רדוואן כשהיה בן 20. אך בחסדי האל, הוא אומר, יצאתי חי מהגיהנום הזה. אימת מוות השתררה על הכפר באותו יום, שזכור לדראון. רעמי פצצות ורעשי ירי מילאו את החלל, ומדי פעם, כשנחלשו לרגע, נשמעו זעקות עזרה ויללות בכי מכל העברים. היו שנסגרו בבתיהם פנימה והיו שהתפרצו החוצה כמו מבלי דעת. אלה וגם אלה היו בין הנטבחים.

מוחמד רדוואן, הוא אבו מחמוד, קטע את סיפור הטבח באחת, ויותר לא הוסיף לדבר בו כל אותו היום. דומה שהוא, כמו ניצולים אחרים בני דיר יאסין, החליט אי אז, לפני הרבה שנים, שלא לחזור לדוש בפרטים ההם מרצונו. בין כה וכה זכה הסיפור לפירסום עולמי והיה לסמל אסונם של הפלסטינים. עכשיו, שוקד על הכנסת אורחים, שב החיוך אל פניו, כמו מי שהחיים האירו לו פנים מאז ומתמיד.

הוא שב אל נעוריו, לספר על הימים שעברו עליו בטוב. היה מבני המשפחות שעשו חייל בתעשיית האבן של דיר יאסין. היו חוצבים באדמתם את האבן ומסתתים אותה. אחר כך היו מעמיסים אותה על משאיות אדומות, תוצרת ארצות-הברית, דגם IMPERIAL, ומסיעים אותה אל הצרכנים. המשאיות האלה, ארבע במיספר, העידו על בני משפחת רדוואן, שראו ברכה בעמלם.

לימים הפכתי את זכר המשאיות האדומות לצעצועים, מספר אבו מחמוד, להנאת הנכדים והנינים. בניתי דגמי עץ מדויקים של המשאיות על פי הזיכרון, עם גלגלי גומי קטנים ועם הגאים בגודל מטבע, וצבעתי אותם באדום. אחר כך בקשתי את עזרת הבנים, שהתקינו בכל אחת ממשאיות הדמה האלה מנוע חשמלי קטן, ולילדים היתה שמחה.

לאבן של דיר יאסין יצאו מוניטין למרחוק. קנו אותה בכפרים שליד העיר ובשכונות שבתוכה. הארץ היתה שרוייה בתנופת בניה והביקוש פשוט למרחקים. ערבים ויהודים, גם הרשויות האזרחיות והצבאיות של השלטון הבריטי, כולם רעבו לאבן, ואנשי דיר יאסין עמלו להשביעם.

הראש מאיים להתבקע מרוב זכרונות, אומר אבו מחמוד כשהוא אוחז ברקותיו וצוחק, אני מנסה לשכוח ולא יכול. הוא זוכר שכנים יהודים משכונת גבעת שאול הסמוכה, הוא זוכר נהגי אוטובוסים יהודים של חברת 'המקשר', הוא זוכר פקידים יהודים של חברת הבנייה 'סולל בונה', הוא זוכר אפילו את הספר היהודי משכונת בית הכרם הסמוכה. שמות, כתובות ואפילו קשרים משפחתיים. הכל. הוא זוכר תחרויות כדורגל, פוטבול, בלשוננו, בין נערי דיר יאסין ונערי גבעת שאול, על מגרש מאולתר שהיה בתווך שבין הכפר הערבי והשכונה היהודית, עכשיו מרכז מסחרי סואן.

הפליטות נכפתה על תושבי דיר יאסין בהרף עין. לא חלפו שעות רבות מאז הטבח עד שהועמסו ניצולים רבים על משאיות יהודיות - אני חושב, אומר אבו מחמוד, שאלה היו משאיות של אנשי ה'הגנה' - שהובילו אותם לשער יפו. הותרנו הכל בבתיים, הוא מספר, רהיטים, מצעים, כלי בית, ואפילו כסף ותכשיטים, אבל אמי, אללה ירחמה, לא שכחה לנעול את הדלתות ולקחת עימה את המפתחות. היא שמרה על המפתחות עד יומה האחרון, כמו היו בידיה קמיעות, מעין הבטחה משמיים, שיום יבוא וכולנו נחזור הביתה בשלום.

19 שנים חלפו מאז אל-נאכבה עד שנתרגשה מלחמת ששת הימים. משנפתחו דרכי המעבר בין ירושלים-מערב לירושלים-מזרח והותרה התנועה מצד אל צד, הופיע יהודי בפתח הבית שבעיר העתיקה וחישף מישהו מבני משפחת עקל מדיר יאסין. זה היה איברהים נג'ר, מספר אבו מחמוד, יהודי יליד עירק שהתגורר בגבעת שאול. הוא היה לנו שכן כמו אח, שהתכנה בפנינו אבו יעקוב. נפלנו איש בזרועות אחיו. אחזנו ידיים ובכינו, שתינו קפה וצחקנו. אחר כך התברר שאבו יעקוב זה הצליח בדרך לא דרך להציל מרכושנו מטחנת חיטה ביתית, ושמר אותה בביתו כל השנים, מפני שלא חדל להאמין, שאנו עתידים לשוב ולהיפגש.

ליבת הכפר נשתמרה. בתי האבן משתפלים מרום הגיבעה אל המדרון המזרחי, משופצים ומטופחים, וביניהם פיסות גן ומרבדי דשא. מי יאמין שאך לפני יובל שנים שימש המקום הזה גיא הריגה, שבו נקטלו יותר מ-120 מבני דיר יאסין, מטף ועד זקן, מבלי שחטאו לאיש. השימור והטיפוח לא נעשו מטעמי זיכרון: המקום נבחר על ידי משרד הבריאות הישראלי להיות "בית החולים הפסיכיאטרי, כפר שאול", אתר רחב ידיים, מגודר מכל עבריו. השם דיר יאסין הושכח בישראל, וציון המקום נמחק מן המפות הרשמיות. אבל אבו מחמוד זוכר הכל: אני חי את דיר יאסין, הוא אומר, כמו מי שלא עזבה מעורו.

עכשיו, מצוייד בהיתר מיוחד של הנהלת בית החולים, מוליך אבו מחמוד את אורחיו בלב הכפר, בדרכים שהפכו בידי ישראל לסלולי אספלט. מרחוב הברוש לרחוב הדקל, ומשם לרחובות האורן והשקמה. יש גם רחוב השלום. אבו מחמוד לא קורא את השמות העבריים, אבל מציין כל בית בשם בעליו. ליד בית השייח' מחמוד צאלח, במעלה הגבעה, הוא מתעכב לזמן מה, להתפלל על קברו של מי שהיה לדבריו איש טוב ומטיב. השייח', הוא אומר, היה בזמן האנגלים עורך-דין עשוי ללא חת, שכל מלחמותיו עשה למען הצדק, ועל כך זכה בכבוד גדול.

מהלך דקה אחת או שתיים במורד הגבעה מצוי בית ילדותו של אבו מחמוד. צידו האחד של הבית משמש היום כמיספרה למאושפזים, צידו השני - נגריה טיפולית, מחלקה של ריפוי בעיסוק. אבו מחמוד מכסה על התרגשותו בחיוך, ולא מצליח. כבר הייתי פה, הוא אומר, פעמים אחדות, וכל פעם כבראשונה, אני מחזיק עצמי בכוח הבושה, שלא לגעות בככי של ילד ולהביך את האנשים שסביבי.

אנשי הצוות הטיפולי והספר נוהגים בו כבוד והוא, כבעל-בית לכל דבר, שואל ובוחרן ובודק, לוודא שגם בהיעדרו נוהגים הדיירים להקפיד על תפארתו של הבית, כפי שנהגו אבותיו לפנים. פעם, הוא מודה, באחד הביקורים הראשונים במיתחם בית החולים, מצאתי את הבית בשעת שיפוצים ונטלתי מתוכו בלטה (מרצפה, בעברית) למזכרת, קטע מן הרציפה המעוטרת שקישטה את חדרי הבית, פיסה קטנה של זיכרון, דיר יאסין בזעיר אנפין.

בחצר מציג אבו מחמוד בגאווה את הגפן הזקנה, שנטע לדבריו אביו באמצע שנות השלושים. הייתי נער צעיר, הוא אומר, וגדלתי עם הגפן. ראיתי אותה חותרת אל עבר הבית ומטפסת עליו, עד שסככה על המרפסת והצלה אותה. ועכשיו, הנה היא גוועת לנגד עיני ומתייבשת עד מוות, כמו מאשימה אותי על שנשתי אותה לאנחות וברחתי מן הבית.

בית קלביאן -טלביה

צילום: צחי אוסטרובסקי טקסט: חיים הנגבי

בני משפחת קלביאן, פלסטינים ממוצא ארמני, הותירו אחריהם את הבית ואת כל תכולתו. 1948 הייתה להם שנה של אסון. נדחפו באחת להיות פליטים, יצאו בידיים

ריקות. בית עליה שלהם, שהחיים בו היו שוקקים תמיד, חדל לפתע. הפסנתר, סיפר לימים אחד הבנים, נעזב פתאום, בתוך נגינה, מבלי שמי מאיתנו טרח לסגור אותו, ואני מדמה מאז שהמשיך להתנגן, כמו מאליו, בצלילי פרידה, עד שנבלענו במורד הרחוב ופנינו שמאלה, לכיוון העיר העתיקה.

אבי המשפחה, רופא נודע, בנה את הבית ב-1925. שתי קומות אבן, גג רעפים אדומות. במרומי החזית, גמלון רעפים מעוטר בגילופי עץ, כמו חוצה את הבית לאורכו. מעקי המרפסות מעשה תחרה יצוק בטון. גינת הבית עמוסה עצי פרי ושיחי נוי. גדר הבית, גם שער, כלאיים של אבן וברזל שסתתים וחרשים שקדו לעשותם חגורה של נוי.

ב-1967, מעט לאחר שהחלה תנועת אנשים בין שני חלקי העיר שנכבשה לה יחדיו, הופיע אחד מבני קלביאן בשער הבית, למצוא שעכשיו הוא מסומן רח' ד'זרעאלי 19 ומושכר לשתי משפחות יהודיות בנפרד. עליזה דאוס, אם המשפחה מן הקומה התחתונה, הזמינה את קלביאן פנימה. "כבר היה כבן חמישים", היא מספרת, "נרגש כמו ילד. זכר כל מבואה וכל פינה, נגע בקירות וליטף את הדלתות. הדריך אותי בגינת הבית, הצביע על העץ ששתל כמו ידיו. התעניין בבני משפחתי, חקר אותי על גלגולי הבית מאז עזבוהו. סיפר שלמד רוקחות והזמין אותנו לסור לבית-מרקחת שלו, ברחוב צאלח אל-דין, סמוך לשער שכם. כאשר קם ללכת, הובלתי אותו למקום שבו היה חדר האוכל הגדול של בני משפחתו - שנחלק בינתיים באמצעות קיר-גבס דק לשני חדרים - ושלפתי מתוך ארון קטן, משוקע בקיר, קופסת עץ מקושטת. דברים שמצאתי פעם בעליית הגג, אמרתי לו והושטתי את הקופסה. הוא פתח אותה, הציץ

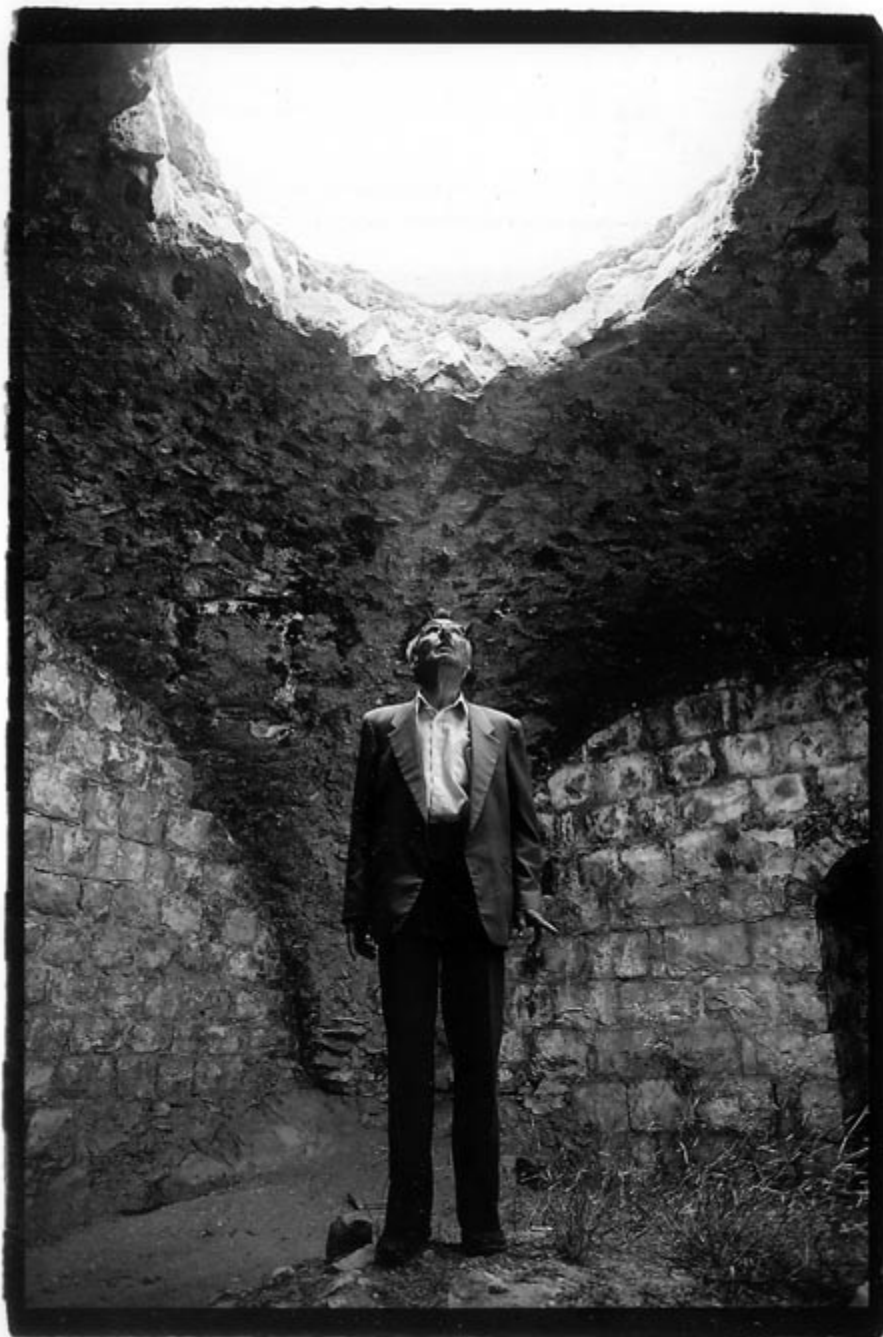
בה לרגע, שב והתיישב. ראיתי אותו נרגש. שלף וטרף תצלומים מתוך הקופסה בזה אחר זה, חזר ושלף, לראות באחת עשרות תמונות משפחתיות ישנות. הנה, אמר לי, האוצר המשפחתי האבוד, האלכום שחדל בימי האסון הושב עכשיו לבעליו”.

חלפו הרבה שנים עד שנתחדש הקשר בין הקלביאנים והדאוסים. “שמעתי את רעשי שער החצר”, מספרת דאוס, “ויצאתי. גבר כסוף-שיער היה מפענח באוזני שתי נשים צעירות את סודות הגן והבית, כמו דייר ותיק. הוא כבן שבעים והן כמחצית גילו. זיהיתי בו תיכף בן משפחת קלביאן. לא הייתי מופתעת. הציג עצמו כדוקטור ויקאן קלביאן ועשה לי הכרה עם שתי בנותיו. באו זה עתה מווירג'יניה, ארצות-הברית, שם עשה את מרבית שנותיו כרופא. פתחתי בפניהם, איך לא, את כל דלתות הבית”.

גם הרופא, כמו אחיו, הרוקח מירושלים המזרחית שביקר בבית 32 שנים לפניו, היה אחוז בתזזית של התרגשות. אולי מפני שהיה על פי טבעו בעל הליכות מתונות, הרבה להתנצל על קפיצותיו מחדר לחדר, הלוך וחזור. “לא חדל”, אומרת דאוס, “אפילו לרגע. הנה, אמר, כמו חושף בפנינו סוד כמוס, המקום שבו היינו מתחבאים מפני אבא ואמא, והצביע על מחסן קטן, עשוי עץ, שהותקן בתוך הבית פנימה, מתחת לגרם מדרגות האבן שמחבר בין שתי הקומות. ביקש את רשותי לפתוח את ‘דלת המסתור’ שלו, ירד על ברכיו כדי שיוכל להציץ פנימה והזמין את בנותיו, קצת נבוכות, לעשות כמוהו”.

לרגע נשתרר עצב גדול, מספרת עליזה דאוס. היא כיבדה את אורחיה בריבת מישמש מעשה ידיה, מפרי העץ שבחצר. ודוקטור קלביאן היה טועם ומהרהר, טועם ומחשב את ימי ראשית העץ, אם ניטע בידיו שלו או בידי מי מבני משפחתו, ולא יכול היה להשיב בוודאות. לפתע, כמו הוקפצה ממקומה, נסתלקה דאוס מן המטבח לרגעים אחדים, ומשחזרה נשאה בידיה דבר-מה עטוף לבן ומסרה אותו לקלביאן. הוא אחז בחבילה בשתי ידיו, מהסס מעט, כמו שוקל בדעתו מה לעשות בה. אחר כך הניח אותה על ברכיו, הסיר מעליה את העטיפה הלבנה ומצא בה את האורלוגין הישן, זה שקצב בתקוקיו החדגוניים את חיי המשפחה מאז ימים ראשונים. ליטף את השעון הכבד, כמו היה רך נולד, ובעיניו נקוו דמעות.

ועכשיו, כשיצאו הקלביאנים את הבית, עשו דרכם במורד רחוב ד'זרעאלי ופנו שמאלה, לכיוון העיר העתיקה. ממש באותה הדרך שבה הלכו יובל שנים קודם לכן, צעדים ראשונים בדרך הפליטים. אז הלכו בידיים ריקות, עתה נשאו עימם את האורלוגין, בתקווה שיעשה זמנם לטוב.

ליפתא, כפר: על משמר ירושלים

צילום: צחי אוסטרובסקי טקסט: חיים הנגבי

איש אינו יודע את הגיל של ליפתא, לא על פי השנים ולא על פי הדורות. כי אין לכפר תעודה כלשהי, לא תעודת זיהוי

ולא תעודת לידה. גם אין מי ואין מה שיעידו על ראשיתו של המקום, לבד, אולי, מהנסיון לזהות את ליפתא עם מי נפתוח שבתנ"ך. אבל איש אינו יכול לטעות בזיהוי תושבי הכפר, פלאחים בני פלאחים, שנכפו לעזוב את בתיהם ואת אדמותיהם תחת אש הלוחמים היהודים של ההגנה, האצ"ל והלח"י. כל זה אירע בשלהי המנדט הבריטי [דצמבר 1947 - ינואר 1948], חודשים אחדים לפני כינונה של המדינה, כשהנכבה כבר הייתה משתוללת בכל הארץ תחת עיניהם הפקוחות של הבריטים.

הנה דברים שהשמיע דוד בן-גוריון בישיבה של מנהיגי מפא"י, 7 בפברואר 1948 (מתוך ספרו של בני מוריס, 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1948', עמ' 79):

"מבואכה לירושלים דרך ליפתא-רוממה, דרך מחנה יהודה, רחוב המלך ג'ורג' ומאה שערים - אין זרים [ערבים]. מאה אחוז יהודים. מאז נחרבה ירושלים בימי הרומאים - לא הייתה כל-כך יהודית כמו שהיא עכשיו. בהרבה שכונות ערביות במערב אין רואים אף ערבי אחד. איני מניח שזה ישתנה..."

“מה שקרה בירושלים ומה שקרה בחיפה עלול לקרות בחלקים גדולים של הארץ - אם נצליח לעמוד... ואם נעמוד... ייתכן מאוד שבששת או שמונת או עשרת החודשים הקרובים של המערכה יתהוו שינויים גדולים... ולא כולם לרעתנו. ודאי שיהיו שינויים גדולים בהרכב האוכלוסין בארץ.”

הכפר, מתוח על גבי מדרון, מחבר את הגיא שלמרגלותיו עם פסגת ההר שבראשו. הליפתאווים, כמו אבותיהם מדור ודור, היו צופים תדיר אל הדרכים המובילות משפלת החוף אל ירושלים, כמו היו שומרי הסף של העיר, נוטרי הקרת במצוות האל. הם ראו את חיילי הלגיון הרומי מעפילים בדרך הרומית שמעליהם; הם הבחינו בפרשים של מסע הצלב הראשון נאספים על הפסגה שממולם לראות לראשונה את חומות עיר הקודש שבאופק; הם פקחו עיניהם להשקיף על הרכבים הנעים על הכביש החותך באדמתם, לראות בריטים, ערבים ויהודים טורחים לקראת ימים הרי גורל. הם היו צופים בהיסטוריה מתוך סקרנות תמימה ומבלי דעת שהנה ימים באים והם יהיו נרמסים תחת רגליה, להיות קורבנות חפים מפשע.

בשנות הארבעים - המלחמה העולמית הסתיימה, המלחמה היהודית-ערבית עוד לא התחילה - מנתה אוכלוסיית ליפתא יותר מ-2,500 נפש ומספר הבתים שלה עלה על 400. ב-1945 נסתיימה בנייתו באבן של בית ספר יסודי גדול ומרווח במעלה ההר, מקום שנמצא בו שטח ראוי למגרש ספורט. אנשי הכפר ראו ברכה בעמלם, גם הקרבה לעיר הגדולה השפיעה עליהם אך טוב. הם בנו חנויות חדשות, הקימו מועדון חברתי ופתחו שני בתי קפה. ועם זאת, הקפידו לשמור על האתרים הישנים, קודש וחול היינו הך, כמו המקום לעילוי הנשמה [יד לזכרו של הקדוש שייח' באדר] וכמו המתת שהעניק להם הטבע [מעין מפכה מים חיים שאינם חדלים].

בבוקר סתווי של נובמבר 2000 ירדנו במדרון התלול בדרך אל לב הכפר. היינו זהירים, איטיים. עזרנו איש לרעהו, אחזנו זה בידו של זה. פחדנו ממעידה, מנפילה על חודו של סלע. סולימן אבו ליל, שהיה כבן עשרים כשנכפתה עליו הפליטות, היה גם עכשיו קל רגליים. היה מזהה כל בית וכל קיר, ודי היה לו שנמצאו רק שרידים של קיר כדי שיקרא בשם המשפחה שהתגוררה במקום ויספר אודותיה [בתצלום: אבו ליל בבית שבו נולד, ניצב על שברי תיקרה, נושא עיניו אל פיסה של שמיים הנצפית מתוך הבית. החור הגדול שנפער בתיקרת הבית אינו מקרי. זהו, על פי גירסת היליד, מעשה הרשויות של המדינה שנולדה בחטא הגירוש, לחורר בתים נטושים מחשש השיבה של בעליהם].

אבו ליל מוליכנו על פי דרכו, בשבילים הנראים לעינינו ובדרכים הנסתרות מאיתנו. הוא יודע שמראות ליפתא של פעם, כמו גם הריחות שלה והטעמים שלה והקולות שלה, נסתלקו לבלי שוב. הפסדתם, כמונו, את קסם הימים ההם, אומר אבו ליל, ומשתתק. הוא רואה בית שבנייתו לא הושלמה מעולם, עולה במדרגות החיצוניות שלו, שמובילות לשומקום, מתבונן בנוף שמסביבו ומתיישב, מכונס בתוך עצמו. עכשיו הוא מליט את פניו, כמי שבורח לרגע מן המציאות, ופולט אנחה חרישית. אנחת פליטים.

בשעה שאני מקליד את עלילות ליפתא של סתיו 2000 אני נזכר בליפתאים של ימי המנדט, שהיו הולכים ובאים במחוזות ילדותי, בשכונת מקור ברוך בירושלים-מערב, מעשה של יום-יום ושעה-שעה. בשעות הבוקר, בדרך לבית-ספר, הייתי חולף על פני הפלאחיות שהיו נושאות את מרכולתן על ראשיהן בסלים קלועים, בדרך ל"תחנות מכירה" מאולתרות בשולי הכבישים ובצדי הדרכים. הזיכרון מתחדד. הנה מוכרת התאנים מרח' החשמונאים והנה מוכרת הסברס מרח' הטורים. פה ביצים טריות ושם כעכים חמים. ושקדים ורימונים וענבים ומה לא. שוק שאין טרי ממנו, מצרכים שאין בהם מתום. אני זוכר פרצופים ואולי רק מדמה שכן, שהנה אחותי והנה דודתי, הנה שכנתי והנה, שומו שמיים, הנה אמא שלי. שלי, שלך, שלו.

התערוכה מוקדשת לזכרו של פייסל אל-חוסייני

אי אז, לפני עשר שנים, הצגנו בפני פייסל אל-חוסייני את הרעיון לדובב פלסטינים בני משפחות פליטים מירושלים המערבית, שהיו - הם עצמם או אבותיהם - דרי העיר מדורי דורות, עד לנכבה. ביקשנו את עזרתו והוא נענה לנו בנפש חפצה: באיתור הבתים, בזיהוי המשפחות, בגביית העדויות, ביצירת האמון, במה לא.

הקשבנו לפליטי הנכבה, צילמנו את בתיהם שמן העבר הזה של הקו הירוק, ניסינו לצוד את הרגע שבו הופרדו אלה מאלה. הסיוע שהעניקו לנו אנשי צוות האוריינט האוס אפשר את המעט שהצלחנו לחלץ מתהומות השכחה וההשכחה, לפני שפייסל אל-חוסייני נפטר ו"בית המזרח" שלו שב ונכבש ונשדד ונאטם בידי ישראל.

סעיד אבו אל-נחס אל-מותשאאיל, הלא הוא אשר ביש גדא האופסימיסט, כבר הודיענו פעם, באמצעות אמיל חביבי הזכור לטוב, שהיה לימים חתן פרס ישראל לספרות, דבר זה: "נעלמתי, אך לא הלכתי לעולמי". ואולי כך ביקש ללמדנו, שבין ה"נעלם" ובין ה"עולם" יש קשרים סמויים מן העין, ואפשר שהמת לא מת והנפטר לא נפטר ומי שהלך לעולמו עדיין מסתובב בעולמנו. והדבר הזה הגיח מן השכחה ביום ההלוויה של פייסל אל-חוסייני ואינו מרפה.

חביבי, שהפקיד בידינו בספרו הידוע את הכרוניקה המופלאה של היעלמות האופסימיסט, ביקש בצוואתו שלו, שעל מצבתו תיכתבנה שלוש מילים בלבד, "באקי פי חיפה", שתרגומן לעברית אומר: "נשארתי בחיפה". פייסל אל-חוסייני לא נזקק להתרסה מן הסוג הזה. דור חביבי הלך ודור אל-חוסייני בא, ועל מקום ההכחשה של פעם באה עכשיו ההודאה: הנה כך, ה"נשארתי בירושלים" של אל-חוסייני היה כבר לעניין טבעי, דבר מובן מאליו, זכות מולדת שהכול מכירים בה, כמעט הכול.

ישראל הרשמית, סרה וזועפת, נאלצה לפעול ביום ההלוויה בניגוד להכרתה. היא הסיגה את החיילים לאחור, אל שולי הכביש המוביל מרמאללה לירושלים, השביתה את המחסומים שבדרך ופתחה בפני ההמונים הפלסטינים את הנתבי הישר לרחבת המסגדים שבהר הבית. תהלוכת האבלים הייתה כך למצעד לאומי שוצף ואל-קודס הפכה, לפחות לשעה קלה, לבירת פלסטין. לרגע נדמה היה שהמת הידוע שב לחיים, לקול התרועעות שגלש מעל החומות, לעורר עם וארץ.

בדיואן שבאוריינט האוס, מקום שבו נהג פייסל אל-חוסייני להקביל את פני אורחיו, היה ציור תולה על קיר: חרש זכוכית יושב לנוכח תנור אש ובידו תפס ברזל שבקצהו גוש לוחט, כמו פיסה שנתלשה מן השמש. אפשר, חשב מי מן האורחים, שהגוש הלוהט הזה, זכוכית מותכת, בא לרמוז שהחומר כבר מצוי ביד אמן אך עיצובו עוד לא הושלם וצורתו הסופית עדיין בגדר חלום.